

סופר ומספר ב"כל השבט הזה"

"כל השבט הזה" הוא הספר הראשון בטרילוגיה הארצישראלית של ישראל לרמן. שני הנוספים הם "דורבנות ליגאל" ו"יורים על השכונה". כעין השלמה לטרילוגיה, ובו הרחבת אחת הדמויות שבה, הוא "המורה שלנו חברה'מן". למרות דרכי הסוואה שונות – כגון שינוי שמות – מקובל שיש בסדרה זו יסודות אוטוביוגרפיים מובהקים. יסודות אוטוביוגרפיים אך לא ביוגרפיה, שהוא ז'אנר שונה לחלוטין. למרות ריבוי הסממנים שעל-פיהם ניתן לזהות את התקופה, הרי נשאים הספרים בתחומה של הספרות היפה הבריונית. לכן גם לא תעסיק אותנו השאלה: האם אהוד, הילד המספר, הוא המחבר עצמו, ישראל לרמן?

מטרת מאמרנו היא לבדוק את מקומו של המספר ביצירה זו. כפי שניזכר, דמותו מורכבת, כביכול, משלוש "דמויות": הסופר, המספר והמספר כאחת הדמויות הפעילות בעלילה. האם טרח המחבר לתת בהם סימנים מבחינים? האם יש גבולות ברורים בין תפקידיו ודרכי עיצובו של כל אחד מן השלושה? ברור, מלכתחילה, שאין המספר כאן דומה לזה של 'סיפור המסגרת' הקלאסי, כגון: שחרזדה ב"אלף לילה ולילה" או מספרי הסיפורים ב"דקאמרון". כדי לעמוד על תפקיד המספר נערוך בדיקה קצרה בשלוש ביוגרפיות. מן הבדיקה הזו נעבור לעיון תיאורטי קצר בתפקוד המספר, וממנה נגיע לעיון מדוקדק יותר בספרו של לרמן.

הביוגרף בוחר לו דמות ידועה מתחום חיים מסוים כדי לספר את תולדותיה. לכתיבת ביוגרפיה קודמת עבודת תחקיר יסודית בספרים ובמסמכים, שמטרתה ליצור את התשתית המדעית שלה. מטרתו של הביוגרף היא למסור את תולדות חייו של האיש, הישגיו ותרומתו. ביוגרפיה נבחרת בדיוק המידע שבה ובעומק הפרשנות המשולבת בספר. הקורא מעוניין להכיר את חייה של האישיות לפרטיה, אך לא פחות להכיר סיבות ומניעים לפעילויותיה. לביוגרף, לכאורה, אין יומרות ספרותיות, אך כידוע, הביוגרפיות הטובות הן אלו שניחנו – נוסף לדיוק ולפרשנות – ביסודות ספרותיים מושכייקריאה.

הרצל היה כתב של עיתון אוסטרי בפריס, ומשם דיווח גם על משפט דרייפוס. ביין מספר בביוגרפיה שלו: "עוד זמן קצר לפני הדיון הודיע הרצל – ביום 27 בדצמבר אמר דרייפוס לקורפוראל מן המשמר, כי הוא קרבן לקנאה פרטית וההאשמות יתפוררו בשעת המשפט כהתפורר בית-קלפים. 'רודפים אותי מפני שאני יהודי' " (עמ' 81). הביוגרף מביא קטע מתוך כתבה של הרצל העיתונאי.

אבל אין הוא מסתפק בהבאת המידע. בהמשך למידע הוא כותב: "אין זה מתקבל על הדעת, כי דרייפוס, שעמידתו היתה גאה ומסתגרת והיה מתכולל גמור, יהא אומר לקורפוראל מן המשמר דברים מעין אלה. המעניין הוא רק שהרצל מודיע את הסיפור הזה. דבר זה מעיד על מהלך מחשבותיו, וזאת היא הפעם היחידה שהוא מביע את דעתו על יהדותו של דרייפוס בידיעות ששלח עד כאן" (עמ' 82). הביוגרף מביא אמנם ידיעה בדוקה, אך מתייחס אליה בספקנות, ומוצא את שורשיה בהלך-מחשבותיו של הרצל.

בביוגרפיה על ברל כצנלסון כותבת אניטה שפירא: "הסיבה לנסיעתו של ברל לקונגרס ולשהייתו הממושכת באירופה בקיץ 1931 (תחילה בווינה ואחר-כך בלונדון) היה תוכנית שיזם לפעולה רחבה ומקפת בקרב הנוער היהודי באירופה. ברל ביקש להכשיר 100 שליחים בארץ – ולשלחם לעבודת תעמולה וחינוך בקרב הנוער בגולה" (עמ' 374). במרחק-מה מקביעה זו מנסה הביוגרפית לתהות על הסיבה ליזומה זו של ברל: "מדוע בחר ברל דווקא בשנת 1931 כדי ליזום פעולה בקנה-מידה גדול, ומתוך תקוות גדולות עוד יותר, בקרב הנוער? התשובה לשאלה זו אינה חד-משמעית: חיבתו של ברל לילדים ולנוער היתה עמו מנעוריו... ובכל זאת, יש בתאריך זה משום גירוי לדמיונו של החוקר: האם אין קשר בין דבקותו מעתה ואילך בענייני הנוער ובין התייאשותו, באותם חודשים ממש, מן האפשרות שייוולד לו ילד משלו. אולי יש בכך הסבר חלקי ליחסו האמוציונאלי לשאלות הנוער, עד כדי ראייתו בהן את אחד מצירי חייו, ואפשר שגם הציר המרכזי" (עמ' 376-377). בניגוד למספר, שאין לו יומרות מדעיות, זהירה אניטה שפירא מאוד בהשערותיה ובמסקנותיה! הדוגמה השלישית היא ספרו של עמוס אילון "הרצל". הוא פותח את ספרו במלים אלה:

בראשית יוני 1885 אפשר היה להבחין כל ערב בדמותו של אדון אוסטרי מרצין, שפסע על משעולי הזרץ של גני טוילרי בפאריס. לבוש היה בזומרה ובלי רכב. היה ניכר בו כי סערת-נפש מתחללת בקרבו. רגע היה הילוכו איטי ורגע חפז (עמ' 13).

פתיחה ספרותית ומושכת זו שונה בתכלית שינוי מן הדרך שבה פותח אלכס ביין את הביוגרפיה שלו על הרצל: "מועטות הידיעות שבידינו על מוצאה של משפחת הרצל. מסורת המשפחה מספרת, שאביו היה מצאצאיהם של האנוסים בספרד" וכו'. אילון ידע בדיוק איזו קונבנציה הוא שובר בדרך כתיבתו את הביוגרפיה של הרצל. הוא גם ידע מה הן ציפיות הקורא מ"ביוגרפיה", לכן מקדים הוא לספרו הערת המחבר: "כל האירועים והשיחות בספר זה מבוססים על מסמכים שבכתב. אין זו ביוגרפיה 'בנוסח בדיוני', למרות הרושם העשוי לעלות פה ושם מפרטים ושיחות כי זהו רומן היסטורי. המסמכים שבכתב הם

יומנים ומכתבים משל הרצל עצמו וזכרונותיהם של עדי-ראיה. ביין ושפירא, כפי שראינו, מביאים עובדות מחיי האישיהו שעליהם הם כותבים ואחר-כך הם מפרשים את הדברים. לעולם אינם מערכים בין עובדות לפרשנות! הגבול הוא ברור. עמוס אילון, לעומתם, משווה לעובדות צורה של סיפור-היסטורי בעל יסודות בדיוניים. אך כפי שראינו, חשוב לו להדגיש בהערת המבוא שהביוגרפיה שלו אינה פחות מדויקת ומהימנה מכל ביוגרפיה אחרת.

גישתו של עמוס אילון מקרבת אותנו אל הספר שבו נעסוק: סיפור בדיוני שיש בו יסודות אוטוביוגרפיים. ואולי צריך לומר: מעין אוטוביוגרפיה בלבוש ובחוספות בדיוניות.

בספרה על "הפואטיקה של הסיפורת בימינו" עומדת שלומית רמון-קנין על תפקידו של המספר, הגלוי והסמוי. היא עומדת על שישה סימנים לקיומו הגלוי של המספר:

- א. תיאור הסביבה (נוף, רקע).
- ב. זיהוי דמויות (ידע על דמויות, אפיון דמויות)
- ג. סיכום של זמן (לדווח על מעבר זמן, סיכום שנים בחיי הגיבור)
- ד. הגדרת הדמות (הפשטה, הכללה, תוויות כאפיון מוסמך)
- ה. דיווחים על דברים שלא עלו במחשבתן של הדמויות ולא נאמרו על ידיהן (דברים שאין הדמויות מודעות להם)
- ו. חיזוי דעה (פרשנות על מעשי הגיבור, שיפוט מוסרי)

רמון-קנין מבחינה בין מספר העומד מחוץ לאירועים ומשקיף עליהם, ובין מספר שהוא בתוך האירועים. בדוגמאות שנביא מתוך ספרו של לרמן, נראה שיש תערובת בין הדברים. ניסינו להבחין בין ארבע נקודות-ראות של מספר. ההבחנה אינה תמיד מדויקת וחד-משמעית. לכן דיברנו בראשית המאמר על שלוש "דמויות" כביכול. בסתירה זו, כביכול, יש כדי להראות על הקושי שבניתוח אספקט זה שבספר. מתוך הדוגמאות אפשר יהיה ללמוד באיזו מידה מבטאות הן את הנקודות שהובאו מספרה של רמון-קנין. ארבעת הסעיפים יעסקו אפוא ב: הסופר, ילד בין גדולים, תצפית, הילד המספר. מובן, שלצורך ההדגמות יובא רק חלק מן החומר הרלוונטי.

א. הסופר

עתה שוב אינני ידע אילו דברים שלהם הייתי עד ובהם השתתפתי, קוד באמת, ואילו הם שעל אחדותם אך שמעתי מפי ארבעת אחי הגדולים מגני. אך כיום אין עוד חשיבות לזאת, כי מאז עברו בינתיים הרבה הרבה שנים ושוב לא אדע להבחין בין המציאות לבין הסיפור, כי כל הסיפורים הפכו מציאות וכל אשר היה, היה לסיפור (עמ' 5).

זוהי 'הצהרת הכוונות' של הסופר בראשית הסיפור. בניגוד ל'הערת המחבר' של אילון, הרי לרמן אומר בפירוש שיש תערוכת של מציאות ודמיון בסיפור, ואפילו הוא מתקשה להבחין ביניהם...
לרמן, בשונה מסופרים אחרים, אינו מקפיד על מתן 'לשון ילדית' לאהוד, הילד המספר. הוא בולט אפוא כ"סופר" גם בתוך קטעים רבים השייכים ל"מספר" (אהוד). למשל:

למחרת פסקו הגשמים, האוויר היה זך וצלול, רחוק ושטוף, השמש טיילה בשמים הטהורים, מחפשת אחרי ענן של חורף ולא מצאת (עמ' 79).

ובהמשך: "חזרתי מבית-הספר הביתה." הדובר הוא, כביכול, אהוד הילד, אך ברור שתיאור האוויר החורפי, בסגנון מלוטש, הוא מעשה ידי הסופר המבוגר. קיים ניגוד ברור בינו ובין הסגנון – שהוא בהחלט יכול להיות של אהוד – 'חזרתי מבית הספר הביתה.' דוגמה נוספת:

השמש כבר נעלמה מעבר להרים, השמים הנקיים מענן והורידו בגוון נוגה בפאתי מערב שלהם. הערב הלך וקרב ובמהירות (עמ' 90).

שוב בהמשך ישיר: "כבר הגענו אל צריפו של לוי" וכו'. למעשה: כל תאורי טבע ואקלים מופקעים, בלי שהסופר אומר זאת, מן התיאור הילדי. העובדה שנוצרת כאן תערוכת בלתי-אמינה, אינה מטרידה את המחבר, ובוודאי לא את הקורא.

דוגמה אחרת לכך שאין המחבר נותן את דעתו ליצירת סגנון אמין של ילד הוא בקטע המתחיל:

מיד נתנו ראש ורגל וברחנו משדה המערכה (עמ' 115).

זהו שימוש יפה ומיוחד במליצה ידועה, שהוא פרי רוחו של המחבר.
דוגמה לתערוכת של סגנון ותיאור הוא הקטע הבא:

השתררה שתיקה נוראה. צמרות הברושים הגבוהים נעו הלך וחוזר כמטוטלת על רקע הדרים ממל ונראו כאילו גבוהים וענקים מהדרים. הרגשתי עצמי גלמד וכחד בתוך השתיקה, אף על פי שיגאל ישב לידי וצמד אלי, ומיכה, ושאל וגדען ישבו על המעקה ממולי (עמ' 61).

רובו של הספר בנוי משיחות, ולהן השתדל המחבר לשוות לשון דיבורית מתקבלת על הדעת. לכן אפשר אולי להסיק שהלשון המעורבת בשאר הקטעים היא מכוונת: תיאור "מצב אמיתי" חשוב בעיניו יותר מאשר צורה לשונית אמינה. דוגמה אחרת לתערוכת:

הסתכלתי בהיפי המעטה רגליו ואצבעו האחת פורצת מהגרב הקרוע, ופיז מתנחלת ופיז קמוץ במקצת מתענוג העיסוי או מחמת פירוק מלחץ המגפים, ושוב לא הייתי בטוח איתו רגע אם היפי חזק משמשון הגיבור (עמ' 57).

הסיטואציה משכנעת מאוד. הילד שם לב לפרטים: הגרב הקרוע, האצבע הפורצת מבעד לגרב, הפה הקמוץ. אבל הלבוש הלשוני, כאמור, הוא של הסופר המבוגר הכותב בלשון מדויקת ומהוקצעת. הילד המספר רואה צורך, בכמה מקומות בסיפור, להסביר לקורא של היום תופעות בלתי-מוכנות:

אבא כבר עמד במטבח פורס פרוסת מהחלה של שבת ומרחן בחמאה, חמאה של 'תנובה'. כי לא היינו אוכלים חמאה מתוצרת חרץ אף על פי שהיתה זולה יותר, הרבה יותר זולה. לא משום שהיינו משופעים בכסף, ואת לאו דווקא, אלא משום שאמא היתה מקפידה לקנות תוצרת הארץ (עמ' 16).

כיוון שהסיפור מתרחש על רקע אותנטי הרי יש בספר הסברים רבים מסוג זה. קל לציין את המלים ש'מגביהות' את הסגנון, ואין ספק שהמחבר עשה זאת במכוון: מורחן, משום ש... משופעים בכסף, זאת לאו דווקא. הסופר מורגש אפוא לאורך כל הסיפור, גם אם הוא מופיע בלבוש הילד המספר.

ב. ילד בין גדולים ממנו

אהוד, הילד המספר, הוא אחד מבני המשפחה. כלומר: אין הוא מספר בלבד, אלא אחת הדמויות בסיפור. עובדה זו קובעת את דרך הסיפור. אהוד מודע כל הזמן לכך שהוא ה"קטן", שלא תמיד רוצים לשתף אותו. הוא כבר יודע לפענח סימנים שונים בהתנהגותם. הוא רואה את אחיו הגדולים וחברם עומדים ומשוחחים בהפסקה:

הם ראו אותי והמשיכו לדבר. לא שמעתי מה דיברו ביניהם, כי ילדים רבים התרצצו הלוך ושוב בצעקות, אך הם המשיכו לדבר וזה סימן, שאין זה סוד שאין אני צריך לדעת עליז דבר (עמ' 146).

היותו קטן בין גדולים נותן לו יתרון של מציאת חסות בשעות קשות. כך, למשל:

ואני שוב פעם תפסתי את קירבת שני אחי, שאול וגדעון, ונדחקתי ביניהם וליתר בטחון תחבתי את כפות ידי, האחת לידי של שאול, והאחת לידי של גדעון (עמ' 66).

כשאחיו מנסים להסתתר, מסיבה כלשהי, הוא עוקב אחריהם:

אך אם יגאל ומיכה, גדעון ושאל באמת מוסתתרים מפני מוטב ללכת ולבדוק. זאת אני יודע מנסיוני. כדאי לחפשם, ובייחוד אם יש להם טעם להסתתר מפני (עמ' 47).

היחס אל אהוד הוא אמנם מתגשא, אך אף פעם אינו עויין:

נחקתי ביניהם בכח, אף שמתחילה גערו בי בלא להסתכל: 'מה אתה נחזק ככה?' אך אחרי שאמרתי: 'תנו לי להסתכל', והם הכירו אחי לפי קולי, הם פינו לי מקום ביניהם. המקום היה טוב ונח להסתכלות (עמ' 64-65).

לאהוד יש גם רגעי סיפוק מיוחדים. הוא יושב בעגלת תינוקות ושני אחיו מושכים בעגלה "כשני סוסים אבירים". הם מתעייפים ושואלים אותו אם הוא רוצה לרדת.

ללא קל נענעתי ראשי לשלילה. אך זה חסר לי, שארד ותם ונשלם כל אותו מראה מרהיב ששני הגדולים, יגאל ומיכה הם, למעשה, שני סוסי ואני אדונם הגדול (עמ' 40).

הוא יודע כאשר רוצים להסתיר משהו מפניו:

תמיד כאשר אמא ואבא ביקשו להסתיר ממני דבר, היו מדברים בלשון גבוהה ונמלצת. אך אם אפילו לא ירדתי לעומק של מלים ברדוח או משפט חסר תוכן מזכר לי, הרי מכל מקום תרגמתי את מובנם הכללי של חילופי המלים והשיח כדי להבין במה מדובר (עמ' 35).

כאן יש לאהוד דרך לעמוד על כוונת "שפת הסתר". אבל יש גם תגובה שונה. הפעם לגבי אחיו וחבריהם:

אבל בכל זאת הם ממשיכים להסתודד, ואינם משתפים איש בסודותיהם. למרות שגם חיים וגם הברזגו שלו, אילן, וכל בני גילם וכל הקטנים האחרים, כמו שאל וגדעון ואני עוזרים להם. זה מרגיז (עמ' 119).

הדיווח. בכל הקטעים שהבאנו, אינו מתוך כוונה לספר לנו סיפור. אהוד פשוט מספר על מעמדו בין הגדולים, על מלחמתו המתמדת להיות שותף לעניינים, לגלות סוד, לקבל חסות מהגדולים, לפענח מדוע הם מסתתרים מפניו, להידחק לחברתם, להיות מפונק על ידם. כך, למרות שאין כאן 'דרך סיפור ישירה' אנו לומדים על ההתרחשויות מתוך הכרת מעמדו של אהוד בתוך החברה בהיותו אחת הנפשות הפועלות בעלילה.

ג. הילד המספר

כבר צוין שרובו של הספר הוא שיחות. הערות המספר מקשרות בין השיחות. הוא כאילו עומד מן הצד ומסביר לנו את המתרחש:

לא ענינו לה דבר, לא שוקי ולא אני, המשכנו לשאת את המט בשניים. כבר היתה השעה מאוחרת כאשר הגענו אל העץ (עמ' 87).

במקום אחר בספר שואלים הילדים את אהוד על נסיעתו לתל-אביב. הוא משתף את הקוראים בלבטיו:

מה הם רוצים ממני? הרי אם אספר להם הם בין מה וכה לא יאמינו לי (עמ' 133).

ואז הוא מספר לקורא את מה שאינו רוצה לגלות לאחיו וחבריהם. יש מקומות שבהם מתבארים דברים בפירוט רב, כפי שרואה אותם אהוד. כגון הכנת סיגריות:

אבא עטף את גליל העץ בנייד סיגריות דק. את השוליים העביר לאורך קצה הלשון ובהחלקת אצבע הדביק את השוליים. את גליל הנייד החלול שנוצר השקיע לתוך ערימת הטבק ובעזרת גליל העץ חס את הטבק פנימה עד שנתמלא גליל הנייד טבק והסיגריה היתה מוכנה (עמ' 142-143).

אהוד גם מדווח על דברים שאינם מובנים לו:

בלילה התעוררתי משנתי ושמעתי קול בוכים. לא היה לי ברור מי הבכה. שמעתי קול בוכים וקול מפיס ומלטף. שמעתי ולא ידעתי ומיד חזרתי ונדמתי (עמ' 63).

הילד המספר הוא אמצעי בידי הסופר. דרך עיני הילד שלו (הסופר בילדותו?) הוא מתאר את מה שהוא רואה, מקשר בין אירועים וקטעי שיחות, ומבהיר לקורא התרחשויות שאינן יכול "לראות" בעצמו.

ד. תצפיות

אהוד, בהיותו הקטן בחבורה הרוצה להשתתף באירועים, חולק עם הקורא את תצפיותיו המיוחדות. בזכות סקרנותו אין אחיו יכולים להסתיר ממנו את פעולותיהם. וכיוון שהם מתגלים, הם נאלצים לשתף גם את אהוד:

ראיתי את יגאל ושוקי מצטנפים מאחורי עץ התות וזרים ומסירים את הצרף (עמ' 7).

או:

מלמעלה, ממקום שנעזבתי על ידי אחי, ראיתי איך מעגל הרחופים נסגר על הנרדפים ואיך כל אחד מהמשה הילדים תופס חמור בצוארו, מלטף את גבו להרגיעו ואחר, בתנועת פתע, הוא קפץ על גבו, וכבר נכנע החמור לרוכבו (עמ' 28).

דווקא בידודו, לעתים, מאפשר לו לראות את פרטי האירועים.
לעתים המתואר בפי אהוד אינו מראה עיניים אלא משמע אוזניים:

מכל מקום התעוררתי מפני הקלות, ששמעתי עולים וביקעים מהחזר הסמוך והם לא קלות אמא ואבא הנוטעים בטחון בדמי הליל ומרדמים ומבטיחים, אלא קלות זרים ומשתנים, לא ידעים ומעוררים תהייה ואף חרדה (עמ' 108).

ריבוי פנים

החלוקה לסעיפים היא במידה מסוימת מלאכותית. אך היא אפשרה לנו לחשוף משהו מטכניקת הסיפור של ישראל לרמן: הסופר, הילד המספר, הילד בין הגדולים ואפשרויות התצפית – כל אלה מאפשרים ראייה מלאה יותר של הדמויות והאירועים. הפירוט אפשר לנו לעמוד על יכולתו של לרמן בהעמדת קטעי מציאות רב-מדדיים, כשנקודות-הראות השונות מוסיפות להן אותנטיות ואמינות.

מקורות

ישראל לרמן, *כל השבט הזה*, עם עובד, תל-אביב 1966.
שלומית רמון-קינן, *הפואטיקה של הסיפורת בימינו*, ספרית פועלים, תל-אביב 1984.
אלכס ביין, *הרצל – ביוגרפיה*, מהדורה חדשה ומתוקנת, הספריה הציונית, ירושלים תשל"ז.
אניטה שפירא, *ברל – ביוגרפיה*, עם עובד, תל-אביב 1980.
עמוס אילון, *הרצל*, עם עובד, תל-אביב 1976.